

ПОЗАСЛОВНИКОВА ЛЕКСИКА У ПРОЗІ ЄВГЕНА ДУДАРЯ

© Тамара Шульга, 2010

к. філол. н., Черкаський національний університет
імені Б. Хмельницького (Черкаси)

УДК 81'371; 373.4; 373.7

У статті представлено словникові матеріали розмовної лексики з гумористичним компонентом семантики, рекомендовані для розширення реєстру Словника української мови.

Ключові слова: позасловникова лексика, розмовна лексика, стилістична конотація, стилістично маркована лексика.

In the article dictionary materials of colloquial vocabulary are presented with a humorous component semantics, recommended for expansion of register of Dictionary of Ukrainian.

Keywords: vocabulary out of dictionary, colloquial vocabulary, stylistic conotaciya, stylistically marking vocabulary.

Завдання функціональної стилістики полягає у вивченні мовних засобів з погляду особливостей їх вживання у різних сферах спілкування й ефективної реалізації ними комунікативних завдань. Одна із суттєвих характеристик стилістичної системи національної мови – наявність способів створення комічного в різножанрових текстах. Комічне (гумористичне, іронічне, сатиричне, саркастичне, гротескне) – стилістична (соціокультурна) конотація, що визначається тематикою, аксіологією, спрямованістю спілкування письменника зі своєю аудиторією через текст, зорієнтований на виявлення невідповідностей або ж алогічних суперечностей у реальному житті, що зумовлюють виникнення сміхового ефекту.

Гумористична конотація – це поняття, що охоплює додаткові семантичні і прагматичні компоненти лексичного та фразеологічного значення одиниць мови, які в тому чи тому контексті спрямовані на створення гумору, іронії, сарказму тощо. Ці стилістичні реєстри слововживання не завжди відображені в лексикографічних джерелах. Стилiстичні позначки *жарт.*, *ірон.* стосуються обмеженого кола слів

та фразеологічних словосполучень, паремій Незаперечною є евристична цінність літературно-художніх першоджерел, ідіостилів письменників-гумористів для окреслення (а) кола одиниць національної мови та їхніх граматичних і семантичних моделей, здатних до переосмислення, девіативного перегрупування в мікроконтексті й творення комічних ефектів, а також (б) ситуацій (сценаріїв поведінки мовців), у яких виникає іронічний ефект.

Національна своєрідність сміхової культури, перш за все, проступає у специфіці системи розмовної лексики, оскільки письменник створює національні типи, які представляють народ, описує життя своєї нації щонайперше у його побутових ситуаціях. Розмовна лексика, як відомо, – це слова, що входять до складу літературної мови, не порушуючи її норм. Саме вона забезпечує природність словесно-ситуативних комбінацій, розмаїття емоційно-експресивних форм зображення дійсності, народні уявлення про неї [3: 46]. Усно-розмовний лексикон – це розмовно-літературні та ненормативні (просторічні, жаргонні) елементи словника загальнонародної мови [пор. 5].

Поняття ненормативної лексики корелює з поняттям некодифікованої лексики, тобто такої, що має статус позасловникової. Звичайно, це елементи словника загальнонародної мови, що мають не лише соціальне та емоційно-експресивне функціональне обмеження, але й такі, що з певних екстралінгвальних причин не внесені до реєстру лексики національної мови. Здебільшого – це лексика індивідуально-авторського словника письменників з широким діапазоном стилістичних реєстрів, а також розмовна повсякденно-побутова лексика, у якій найчастіше актуалізовано різноманіття колоритів, конотативних компонентів семантики. Свого часу С. І. Головащук звернув особливу увагу на клас позасловникової лексики у прозовій мові Олеся Гончара, відзначивши її органічність щодо норм української мови, відповідність її словотвірній системі, сприйняття її як “підслуханої” в україномовному середовищі [2: 32]. Справді, у індивідуальних “робочих” матеріалах українських дослідників мови прози зафіксовано чимало такої лексики, що могла би збагатити не лише Лексичну картотеку Інституту української мови НАН України, але й значно доповнити реєстр сучасного Словника української мови. Тому

роботи з вивчення художніх творів завжди будуть актуальні з погляду видобування з них нових лексичних одиниць національної мови для її подальшого лексикографічного опрацювання у довідкових джерелах різного жанру.

Мовна практика письменника-гумориста Євгена Дударя також дає такий матеріал. У наведеному нижче переліку слів та їх значень (37 позицій нововведень) виділено з підкресленням: 1) відсутні в реєстрі “Словника української мови” слова (напр., **Бібікати**), 2) запропоновані тлумачення до нових значень та відтінків значень тих чи інших слів – компонентів сучасного реєстру СУМ (1970 – 1980) (напр., 2. перен., розм., ірон. Міцний, міцно захищений; виготовлений з такого матеріалу, що придатний для захисту тулуба людини).

Отже, у словникових матеріалах виділяємо групу елементів, що їх не внесено до реєстру СУМ.

Бібікати, -ю, -єш, *розм.* Видавати певні звуки за допомогою сигнала (у 4 знач.) на автомобілі, мотоциклі і т. ін. *На перетині двох артерій – затичка. Сиренять стривожені “Волги”. Бібікають “Москвичі” й “Запорожці”. Кувікають “Жигулі” й “Лади”. Хриплять газики* [РІ: 200].

Вибулькати, -є, -єш, *док., розм.* Випити, спожити що-небудь, утворюючи характерні звуки під час переливання рідини. *Товстий спритно вибулькає горілку* [РІ: 273].

Галабалакати, -ю, -єш, *недок., неперех., про кого-що, розм.* Говорити, казати. *Галабалакають про “ветеранов”.* *Бо ті ще можуть галасувати* [СП: 71].

Допетрати, -аю, -єш, *док., у чому і без додатка, розм., зневажл.* Зрозуміти щось. *Потім допетрали. Мабуть, писав скаргу. Понишпорили в картотеці. Є. Скаржитесь на голову колгоспу* [ПС: 57].

Кікімора, -и, *ж, перен., розм., зневажл.* Про некрасиву, неакуратну, бридку жінку. *Курю. Ти ж ходив з кікіморою, яка курила...* [ПС: 64].

Лунавки, -вок, *мн., фам.* Очі. *Чотири лунавки по-телячому блимають: – А в чом дєльо?* [СП: 112].

Пошамати, -ю, -єш, *розм., згруб.* Поїсти. *Дай щось пошамати!* – сказала Червона Шапочка, викаблучуючись перед дзеркалом [РЖ: 99].

Розфуфурений, -а, -є, *розм., зневажл.* Про людину з надмірно розфарбованим обличчям. *Під'їжджає автофургон. Зупиняється. Вийшов водій. Вийшла Крузя. Висунулася розфуфурена, розмальована дама* [РІ: 271].

Сиренити, -ю, -иш, *розм.* Видавати певні звуки за допомогою сирени (у 5 знач.). *На перетині двох артерій – затичка. Сиреняць стривожені “Волги”. Бібікають “Москвичі” й “Запорожці”. Кувікають “Жигулі” й “Лади”. Хриплять газики* [РІ: 200].

Як бачимо, це розмовна лексика, біля якої ремарка *розм.* засвідчує статус слова як експресивного, уживаного переважно в усній мові та в мові персонажів художньої літератури, побутовому повсякденному спілкуванні. Зокрема, у концепції О. О. Тараненка “Новий словник української мови” (1996) уточнено, що цією ремаркою позначають мовні одиниці із вираженою невимушеністю, “неофіційністю”, слова з емоційно-експресивними суфіксами тощо [4: 123]. Розмовним є слововживання із зниженим, пестливим, іронічно-жартівливим, лайливим, фамільярним забарвленням, що у словнику може набувати додаткової кваліфікації слова, як-от: *розм. несхв., розм. рідко, розм. жарт., розм. зневажл.* тощо.

Ще одна група словникових матеріалів – це реєстрові слова СУМ з виділеним в них новими значеннями, як-от:

Артист, -а, ч. 3. перен., жарт. Про людину (як правило, дитину), яка майстерно копіює кого-небудь, віртуозно, майстерно наслідує чию-небудь поведінку. *Це я, дядько. Прийшов забирати вашого Тарасика, – басував тато. Мені сподобалося так гратися. Я також змінив свій голос: – Тату-дядю, йди, йди!.. – от артист, сказав тато. – І де вони цього набираються?..* [ПС: 27].

Броньований, -а, -є, 2. перен., розм., ірон. Міцний, міцно захищений; виготовлений з такого матеріалу, що придатний для захисту тулуба людини. *Чи ви гадаєте, що у неї броньована сидниця?* [РЖ: 206].

Гвардієць, -йця, ч. 2. перен., розм., жарт. Звертання до дітей, які бешкетують, пустують. *Дід кивнув Семенкові: – А ти, меснику? ..*

На траві, під вербами, лежать Мусій Четвертак і його гвардійці. Насторожені лиця [РІ: 184].

Замахорити, -ю, -иш, док. 2. розм. Зробити щось невідомим загалові, як правило, про шахраювання, чийсь обман. Приїжджали з району перевіряти, але голова їх напоїв і вони все замахорили [ПС: 57].

Козел, -зла, ч. 6. Те саме, що цап (у 2 знач.); перен., ірон. Про чоловіка з неприємним виглядом. За якийсь час бурхливий “козел” був перерваний новим зауваженням [РІ: 106].

Месник, -а, ч. 2. перен., розм., жарт. Звертання до дітей, які бешкетують, пустують, граючись у війну. *Дід кивнув Семенкові: – А ти, меснику? .. На траві, під вербами, лежать Мусій Четвертак і його гвардійці. Насторожені лиця* [РІ: 184].

Міжнародний, -а, -е. 4. перен., розм., ірон. Про міру якісної характеристики чого-небудь, ступінь прояву чогось.
** Міжнародний скандал – дуже велика неприємність. При тому – повний мовчок. Інакше – міжнародний скандал [ПС: 262]; *Там тої худоби... Як у нас на одній фермі. І того народу. Менше, ніж у Шепетівці. Але міжнародний скандал* [РЖ: 102].

Триповерховий, -а, -е. 3. перен., розм., фам. Про міру вияву чого-небудь. Вона в коротенькій в'язаній сукні, з розфарбованим лицем і різнокольоровою триповерховою зачіскою [ПС: 71]; *Вглядівся в лице мавпи. Дивне таке, патлате. Перекинув погляд на патлатого парубійка, що стояв перед кліткою. На вимазане фарбою лице якоїсь немолодої вже дами. На її триповерхові буклі* [РІ: 222].

Найбільша група словникових матеріалів – це елементи реєстру СУМ, структуру виділених значень у яких можна розширити додаванням нових лексико-семантичних відтінків з конотативним компонентом (розмовне зневажливе, іронічне, жартівливе):

Балалайка, и, ж. // перен., ірон. Назва гітари, або ж взагалі музичного струнного інструменту, що погано грає. Ану, король, бери свою балалайку і на сідало. А то зараз получиш пайку отим віником [ПС: 66].

Вітрогін, -а, ч. 2. розм., рідко. Про людину, яка швидко ходить // жарт. Про швидку, метушливу, спритну дитину. Петро з жінкою зайняли одну кімнату нашої двокімнатної квартири. Через якийсь час привезли двох своїх вітрогонів [ПС: 135].

Горлиця, -і, ж. 2. Ласкаве звертання до дівчат, жінок // ірон. Зневажливе називання жінки, дівчини, спричинене її поганою поведінкою, зовнішнім виглядом. *Бо жити їм потім доведеться не в казці, а в такому ось чи подібному гнізді, знаходити спільну мову з такою горлицею, як ти, чи з таким соколом, як я* [РІ: 277].

Дама, -и, ж. 1. // розм. Жінка взагалі. // ірон. Зневажливе називання жінки, спричинене її поганою поведінкою, зовнішнім виглядом. *Поки що переді мною не дама, а, вибачте, лантух чоловічого одягу напханий жіночою нахабністю* [ПС: 325].

Інфрачервоний, -а, -е. ** **Інфрачервоне проміння** – невидиме теплове проміння з хвилиною довшою, ніж у червоного проміння. // перен., ірон. Про колір, що асоціюється з червоним, з його надмірним виявом. *З його ультрафіолетового носа час від часу випромінювались віруси. А з інфрачервоних очей котилися сльози* [ОСО: 78].

Квакати, -ю, -єш, *недок.* // перен., розм. Про невиразну мову, видаваний звук, схожий на квакання жаби. *Якось, розкривши свіжий номер цього журналу, директор лазні квакнув від здивування: “Компоти – корисні для здоров’я!”* [ПС: 52].

Корито, -а, с. 1. Дерев’яна довгаста посудина для годівлі або напування тварин, птиці. // перен., розм., ірон. Народно-побутова одиниця об’єму, місткості для вимірювання обсягів споживання людини, або групи людей, що дорівнює її вмісту. *А тепер обіцяють “споживчий кошук”. Заманюють душі кошиком, аби собі повернути корито.* *Керівне* [СП: 71].

Крокодил, -а, ч. // перен., розм., ірон. Про некрасиву, непривабливу зовні людину. *От тобі з риб’ячим хвостом. Я б їх, крокодилів [жінко], у мішки зодягав, а не в джинси* [СП: 65].

Кувікати, -ю, -єш, *недок.* 1. Видавати звуки “куві” (про поросят) // перен., розм., зневажл. Співати. *Дивлюсь, що слова мої доходять до Геська, як до стіни горох. – Добре, – кажу, – Раз тобі доля послала талант кувікати, – кувікай* [ПС: 67]; *Гесько посеред двору зі своєю братією. Пищать, свистять, кувікають, виють. Дивився я на оте мистецтво, слухав* [ПС: 67]. 2. перен., розм. Видавати певні звуки за допомогою сигналу (у 4 знач.) на автомобілі, мотоциклі і т. ін. *На перетині двох артерій – затичка. Сиренять*

стривожені “Волги”. Бібікають “Москвичі” й “Запорожці”. **Кувікають** “Жигулі” й “Лади”. Хриплять газики [РІ: 200].

Кудкудакати, -ю, -єш, *недок.* Видавати звуки “кудкудак” (про курку) // перен., розм., зневажл. Говорити. *А ти хотів, щоб я кукурікав?* – У мене й **закудкудакаєш**, – єхидно посміхнулася тика [РЖ: 216].

Кукурікати, кукурікаю, кукурікаєш, *недок.* 1. Видавати звуки “кукуріку” (про півня) // перен., розм., зневажл. Говорити. *А ти хотів, щоб я кукурікав?* – У мене й **закудкудакаєш**, – єхидно посміхнулася тика [РЖ: 216].

Куранти, -ів, *мн.* Старовинний баштовий або стінний годинник, бій якого супроводжується музикою, а також музичний механізм такого годинника // перен., розм., ірон. Ручний годинник. *Раптом роздуми мої перервав гундосий голос: – Ей! Геркулес! Ану зніми свої “куранти” і віддай дяді!* [ПС: 17].

Лицар, -я, *ч.* 3. перен. Самовідданий, благородний захисник кого-, чого-небудь. // *чого, перен.* Людина, яка самовіддано служить певній справі, віддається їй. // *ж., перен., розм., ірон.* Про жінку, яка самовіддано служить певній справі, віддається їй. *Тут я вже трохи посмілішав: – Дякую! Ви справжній лицар!.. [про дівчину у формі лейтенанта міліції] Вітаю вас із святом жінки!.. Я... Хотів би вам чимось віддячити* [ПС: 18].

Монументальний, -а, -е. 2. перен. Який вражає своїми розмірами, величністю; величний, грандіозний. // перен., розм., ірон. Великий за розміром. *На багрянні монументальні носи чотирьох підтоптанних друзів стрибали зайчики з телевізорного екрана* [ОСО: 41];

Пантера, -и, *ж.* // перен., розм., зневажл. Про агресивну, хижу, злостиву жінку. *Прийшов додому. Жінка: – Знову несе від тебе, як з бочки... А ще на шиї чия помада?! Я сів у куток. Думаю про тигрів... Про пантер чорних* [ПС: 23].

Пень, пня, *ч.* 1. Нижня частина стовбура дерева, яка залишилась на корені після того, як дерево зрубали, спиляли, зламали і т. ін. // перен., розм. Про нерозумну чи байдужу до всього, до всіх людину. // перен., ірон. Стара людина. *Сідайте ви на пень, а вона хай стане біля вас. Буде етюд “Біля пня”* [ПС: 124].

Соки́л, -кола, ч. 3. *перен., поет.* Юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю, молодечтвом. // *розм.* Ласкаве називання юнака чи чоловіка (перев. при звертанні). // *ірон.* Зневажливе називання юнака чи чоловіка (перев. при звертанні). *Бо жити їм потім доведеться не в казці, а в такому ось чи подібному гнізді, знаходити спільну мову з такою горлицею, як ти, чи з таким соколом, як я* [РІ: 277].

Тигр, -а, ч. // *ж., перен., розм., ірон.* Про жінку, що своєю поведінкою, рисами характеру нагадує цього звіра. *Прийшов додому. Жінка: – Знову несе від тебе, як з бочки... А це на шії чия помада?! Я сів у куток. Думаю про тигрів... Про пантер чорних* [ПС: 23].

Ультрафіолетовий, -а, -е. Пов'язаний з ультрафіолетовим промінням. // *перен., розм., ірон.* Про колір, що асоціюється з фіолетовим, з його надмірним виявом. *З його ультрафіолетового носа час від часу випромінювались віруси. А з інфрачервоних очей котилися сльози* [ОСО: 78].

Шарманка, -и, ж. 2. ч. і ж., *перен., зневажл.* Той або та, хто багато, надокучливо говорить чи грає. // *перен., розм., зневажл.* Про будь-який музичний інструмент, прилад, механізм, що надокучливо грає. *Відчиняє вікно, ставить на ньому “шарманку” і крутить.* [РЖ: 62].

Як бачимо, гумористичний мовний контекст дає для розширення Словника української мови здебільшого розмовну лексику, що найважче підлягає фіксації та лексикографічному ремаркуванню. Позасловникова лексика, зібрана з гумористично-сатиричної прози, репрезентує широкий діапазон емоційно-експресивних оцінок, метафоричних перенесень, що виникають у живому усному спілкуванні.

Література

1. Віняр Г. М. Позасловникова лексика та способи її творення у прозі С. Гуцала // Література та культура Полісся: Ніжинська вища школа. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 213–214.
2. Головащук С. І. Позасловникова лексика в творах Олеса Гончара // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 32 – 40.
3. Пилинський М. М. Розмовні елементи у функціональних стилях мови // Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної

української літературної мови / відп. ред. В. М. Русанівський. – К.:
Наук. думка, 1977. – С. 44 – 59.

4. Тараненко О. О. Новий словник української мови: Концепція і принципи укладання словника. – К. – Кам'янець- Подільський, 1996. – 172 с.
5. Товстенко В. Р. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова”. – К., 2000. – 22 с.

Джерела

- ОСО** Дудар Є. М. Операція “Сліпе око”. – К.: Рад. письменник, 1970. – 142с.
- ПС** Дудар Є. М. Профілактика совісті. – К.: Дніпро, 1981. – 357 с.
- РЖ** Дудар Є. М. Рятуймо жінку. – К.: Рад. письменник, 1989. – 237с.
- РІ** Дудар Є. М. Робінзон з Індустріальної. – К.: Рад. письменник, 1981. – 319 с.
- СП** Дудар Є. М. І силою, і правдою... – Тернопіль: Джура, 2003. – 272 с.